

KARS KALESİ'NİN YENİDEN İNŞASI VE KARS BEYLERBEYLİĞİ'NİN KURULMASI (1578-1580)

Reconstruction of Kars Castle and Establishment of Kars Governorship (1578-1580)

Doç. Dr. Meltem AYDIN

Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5408-6135>

ÖZET

Kuzey-Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Kars ve çevresi Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının güvenliği ve Kafkasya'ya doğru genişleme politikası açısından oldukça stratejik bir konumdaydı. İran'da Şah Tahmasb'ın ölümü ile yaşanan taht kavgaları ve iç karışıklıkları fırsat olarak değerlendiren Osmanlı Devleti, Lala Mustafa Paşa'yı 1578 yılında serdar olarak şark seferine gönderdi. Tiflis ve Şirvan'ı ele geçiren Serdar, İstanbul'dan gelen talimat ile İran sınırında müstahkem bir üs oluşturmak amacıyla harap halde olan Kars Kalesi'nin yeniden inşası ile görevlendirildi. Devletin bütün imkânlarını seferber etmesiyle kalenin yapımı 1579 yılında tamamlandı ve Kars 1580 yılında müstakil beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldı. Kale içinde inşa edilen dinî, askerî ve sivil yapılarla uzun zamandır ıssız kalan Kars ve çevresi Erzurum'dan sonra önemli bir merkez haline getirildi. Farklı bölgelerde yaşayan aşiretlerin bölgeye gelip yerleşmesi teşvik edildi. Bu gelişmeler Serdar'ın yanında bulunan iki önemli tarihçi Gelibolulu Mustafa Âli ve Rahimî-zâde İbrahim Çavuş'un gözlemleriyle kaleme almış oldukları eserlerine ve o döneme ait Mühimme Defterleri kayıtlarına dayalı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars Kalesi, Lala Mustafa Paşa, İran, Osmanlı Devleti, Kars Beylerbeyliği

ABSTRACT

Kars and its surroundings, located in the North-Eastern Anatolia region, were in a very strategic position in terms of the security of the eastern borders of the Ottoman Empire and its expansion policy towards the Caucasus. The Ottoman Empire, taking advantage of the throne fights and internal turmoil with the death of Shah Tahmasb in Iran, sent Lala Mustafa Pasha to the East expedition as Serdar in 1578. Serdar, who had captured Tbilisi and Shirvan, was tasked with rebuilding the dilapidated Kars Fortress in order to establish a fortified base on the Iranian border, upon instruction from Istanbul. With the mobilization of all the possibilities of the state, the construction of the castle was completed in 1579 and Kars was established as an independent governorship in 1580. With the religious, military and civil structures built in the castle, Kars and its surroundings, which had been uninhabited for a long time, became an important center after Erzurum. Tribes living in different regions were encouraged to come and settle in the region. These developments are discussed based on the observations of two important historians, Mustafa Ali ve Rahimî-zâde İbrahim Çavuş, who were with Serdar and the Mühimme Notebooks records of that period.

Key Words: Kars Castle, Lala Mustafa Pasha, Iran, Ottoman Empire, Kars Governorate

1. GİRİŞ

Doğu Anadolu bölgesinin kuzey doğusunda Erzurum-Kars bölümü sınırları içerisinde yer alan Kars ili, kuzeyde Ardahan merkez ilçe ile Göle ve Çıldır ilçeleri, doğuda Ermenistan, güney doğuda Iğdır ili Tuzluca ilçesi, güneyde Ağrı merkez ilçe ve Eleşkirt ilçesi, batıda ise Erzurum'un Horasan ve Şenkaya ilçeleri ile komşudur (Kocaman 273-274).

Kars adının anlamı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud, Kars (قرس) kelimesinin anlamını deve veya koyunyunünden yapılan elbise olarak açıklamıştır. Karsak (قرساق) kelimesini ise derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan olarak ifade etmiştir (Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi 348, 473). Başka bir görüşe göre de şehrin adı Dağıstan bölgesinden gelerek bu yöreye yerleşen Bulgar Türklerinin Karsak boyundan geldiğidir. Evliya Çelebi, *Devlet-i Âl-i Osmân'da üç Kars sancağı vardır. Biri Silifke'de Karataşlık Kars'ı, biri Maraş Kars'ı, biri Dudıman Kars'ı. Bu Kars kadimdir* (Evliya Çelebi, 3096-3105) diyerek Anadolu'da Kars adının en eski kullanıldığı yerin Kars ili olduğunu ifade etmiştir. Dudıman Farsça hanedan, hükümdar ailesi anlamına gelmekte olup, halk arasında taht merkezi olarak da anılmaktadır. Kırzioğlu'na göre, Türkiye'de eski Türkçe ad taşıyan ilk şehir Kars'tır. Buharalı Şeyh Süleyman Kars adının anlamını

açıklarken şal, kuşak, dokuma bel bağı ifadelerini kullanmıştır Tanzimat dönemi resmî kayıtlarında Kars merkez sancağı Takht adıyla anıldığı gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını (93 Harbi) konu alan eserlerdeki haritalarda da Takht adı kullanılmıştır (Kırzioğlu, *Kars Tarihi* 15, 16, 282).

Kars adının anlamı ile ilgili bir diğer görüş ise Gürcüce kapı anlamına gelen “Kari” sözcüğünden türediğidir. Ermenistan ile Gürcistan arasında bulunan şehre kapıdaki şehir anlamında Kariskalaki adı verildiği ileri sürülmüştür. Orta Çağ mahallî kroniklerinde Karuts veya Karuc adı kullanılırken, batıda ilk defa Bizans İmparatorlarından VII. Konstantinos Porphyrogenetos’un (913-959) *De Administrando Imperio* adlı eserinde Kars adı geçmektedir. Arap kaynaklarından İbnü’l-Esir’in *El-Kâmil fi’l-Tarih*’inde ve Yakut El-Hamevî’nin *Mu’cemü’l-Büldân (1218)* adlı eserinde şehrin adı Kars olarak yazılmıştır. İbnü’l-Erzak el-Fârikî ise *Târîh u Meyyâfârikin ve Âmid (Tarihu’l-Fârikî)* (1164-1165) adlı eserinde şehri Gars adı ile zikretmiştir. Osmanlı kaynaklarında Kars/قرص imlâsı kullanılmıştır. Osmanlı coğrafyacılarının pek çoğu Kars’ı Türkmen ülkesinde muhkem bir kaleye sahip şehir olarak ifade etmişlerdir (Gündüz, *Kars*, 515).

Paleolitik dönemden başlayarak yerleşim yeri olarak kullanıldığını gösteren pek çok tarihi kalıntının mevcut olduğu ve yerleşik hayatın başladığı Kars, Urartuların hâkimiyeti ile tarih çağlarına girmiştir (Grousset 52-53). Şehrin kuzeyinde sarp kayalık bir tepe üzerinde kurulmuş olan Kars Kalesi’nin mimari özellikleri ilk kez Urartular tarafından inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Erken Demir Çağı’ndan günümüze kadar çeşitli dönemlerde gördüğü tamirlerle gelen kale, doğu-batı yönündeki ticarî ve askerî yolların kavşak noktasında bulunduğu için farklı dönemlerde stratejik olarak büyük bir öneme sahip olmuştur (Ceylan vd. 148). Bölgeye MÖ. 665 yıllarından itibaren atlı göçebe bir toplum olan İskitlerin yerleştiği ve yaklaşık olarak dört yüzyıl hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Selefkos kumandanlarından Artaksiyas’ın kurduğu devlet 189-429 tarihleri arasında bölgeye hâkim olmuştur. Kars bu devletin Ararat Eyaleti içerisinde yer alıyordu (Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 49,127). Daha sonra Sasanilerin Artaksiyas krallığına son vererek ele geçirdikleri Kars ve çevresi iki yüzyıla yakın bu devletin egemenliğinde kaldı (Ural vd. 93). Bu dönemde Doğu Roma İmparatorluğu ile Sasaniler arasında mücadele konusu olan Kars ve çevresi İran’da taht mücadelesi içinde olan II. Keyhüsrev’in Bizans’tan yardım alarak tahta çıkması ile iki ülke arasında 591 yılında yapılan antlaşma sonucu Bizans’a tek edilmiştir (Özmenli 330). Bizans-Sasani mücadelesi ve 629 yılında çıkan veba salgınının da etkisi ile bölge ıssızlaşmıştı (Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 212).

Müslüman Arapların 636 yılında Kadisiye, 642 yılında Nihavend Savaşları ile yenilgiye uğratarak topraklarını peyderpey terk etmek zorunda kalan Sasani Devleti (Naskali 176) güç kaybederken İslam orduları Kafkasya’ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ortodoks Bizans’ın baskısından bunalan Gregorian bölge halkı sulh yoluyla ve cizye ödemek şartıyla Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Arapların iklim şartları nedeni ile yerleşmeye uygun görmediği, daha çok Bizans ve Hazar akınlarına karşı savunulacak bir askerî sınır bölgesi olarak kabul ettiği bölgenin İslamlaşması gecikmiştir (Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 212).

Bölgede önemli bir merkez olan ve Kral Muşek’in hâkim olduğu Kars kalesi Müslüman Arapların saldırı ihtimaline karşı 771 yılında tamir ettirilmiştir (Cengiz 20). 888 yılında Abbasi komutanlarından Emir Afşin tarafından tahrip edilen kale X. yüzyılın sonlarında Ermeni krallarından II. Abbas tarafından tamir ettirilerek şehir yeniden canlandırılmıştır (Ceylan vd. 150). Günümüzde Kümbet Camii olarak bilinen taş sütunlarla ve yuvarlak bir kubbe ile süslenmiş olan dış cephesinde on iki pencere arasında havarileri temsil eden kabartmaların yer aldığı katedral bu dönemde 937’de tamamlanmıştır (Grousset, 463).

2. BÖLGEDE TÜRK HÂKİMİYETİNİN BAŞLAMASI

Kars ve çevresi M.Ö. 2. Binden itibaren Kafkaslardan yaylacılık amacıyla bölgeye yönelik konar-göçer Türk boylarının göçlerine sahne olmuştur. Bölgede Orta Asya kökenli Türk boylarına ait çeşitli damgalar ve Göktürk alfabesinin protipini oluşturan harfler bulunmuştur (Ceylan vd. 80). Fakat Türk hâkimiyeti Selçuklular ile birlikte başlamıştır. Çağrı Bey’in 1016-1021 yılları arasında Doğu Anadolu’ya yönelik gerçekleştirdiği keşif harekâtlarından sonra Türkmenlerin 1037 de bölgeye yönelik yaptıkları etkili akınlar, 1040 yılında Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulmasıyla birlikte devlet kontrolünde gerçekleşmeye başlamıştır (Ersan, 20-24). Tuğrul Bey’in Selçuklu şehzade ve emirlerini Anadolu’nun fethi ile görevlendirmesi üzerine başlayan akınlar neticesinde 18 Eylül 1048 tarihinde Pasin ovasında Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluşan Bizans ordusu bozguna uğratarak Gürcü Kralı Liparit esir edilmiştir (Piyadeoğlu

131). Gürcü kaynaklarına göre fidyeye karşılığı serbest bırakılan Liparit, Tuğrul Bey ile dostça ilişkiler geliştirmiştir (Şengeliya 229).

Bölgede Tuğrul Bey'den bağımsız faaliyetler yürütmekte olan İbrahim Yınal, 1054-1055'te ani bir baskınla Kars'ı ele geçirdi ise de Tuğrul Bey'in yaklaşmakta olduğunu haber alınca şehri boşaltmak zorunda kalmıştır (Grousset 581, 582). Tuğrul Bey, 1054'te Bizans'a bağlı komutanların elinde olan Kars'ı kuşatma altına almış fakat bir süre sonra Erzurum'a yönelmiştir (Ersan 20-24).

Tuğrul Bey'den sonra 1063'te Selçuklu tahtına oturan Sultan Alparslan, 16 Ağustos 1064'te Bizans İmparatorluğu'nun tayin ettiği vali tarafından yönetilen Ani'yi şiddetli bir mücadele sonucunda ele geçirmeyi başardı. Bizans İmparatorluğu'nun kontrolünde olan Kars ise Sultan Alparslan'ın Kafkaslar ve Doğu Anadolu'ya yönelik ikinci seferi sonucunda Ocak 1069'da fethedilmiştir. 1079'da Gürcülerin eline geçen Kars, Sultan Melikşah'ın bölgeye gönderdiği Emir Ahmed tarafından 1080'de geri alınarak Saltuklu Beyliği'ne bağlandı. 1099-1100 yılında Kars ve çevresi, Artuklu Sökmen Bey ile Saltuklular arasında mücadele konusu oldu. 1125 yılından itibaren Kars ve Sürmeli-Çukur bölgesinde Sökmenoğulları ya da Dilmaçlılar kolundan gelen Türkmen emirlikleri hüküm sürdü. 1152'de Yusuf oğlu Ebu Said Arslan Kars hâkimi olarak görev yapıyordu. 1153'te Gürcüler tarafından işgal ve tahrip edilen Kars kalesi, 1152 tarihli bir taş kitabeye göre Melik İzzeddin Saltuk tarafından yeniden imar ettirildi (*Nusretnâme* 262), ve şehir Melik Kerimüddin tarafından idare edilmeye başlandı (Ersan, 97-101). Artan Gürcü saldırıları karşısında uzun süre direnen Kars, 1207 yılında kraliçenin has mülkü olması, şehrin kraliçe ya da oğlu tarafından teslim alınması ve genel af ilan etmesi şartlarıyla Kraliçe Tamara'nın oğlu müşterek Kral Giorgi tarafından teslim alındı (Ersan 101,102; Felicite Brosset 404, 413, 414). Gürcü hâkimiyetinde olan Kars, 1226'da Celaleddin Harzemşah tarafından fethedildi. Ancak şehir Celaleddin Harzemşah'ın 1231'de ölümünden sonra tekrar Gürcülerin eline geçti (Gündüz, 515-518; Ersan, 103). Kars şehri bulunduğu konum sebebiyle 1239'da başlayan Moğol istilasından da nasibini kötü bir şekilde almıştır. Moğolların katliamlarına maruz kalmamak için aman dilenerek teslim olunmasına rağmen şehir tahrip edilip yağmalanmış ve halk katliamdan kurtulamamıştır¹. Moğol valileri tarafından idare edilen Kars'a 1256-1336 yılları arasında İlhanlılar egemen olmuşlardır (Ersan, 103). Daha sonra mahalli hanedanların idaresinde kalan Kars, 1356'da Altınorda, 1358'de Celâyirliilerin hâkimiyetine girdi. 1380'de Karakoyunluların ele geçirdiği Kars (Gündüz, 515-518), 1386 yılında Timur tarafından ele geçirildi. Timur şehrin yönetimini kaleyi savunan fakat daha sonra kendi hizmetine giren Firuzbaht'a bıraktı (Nizamüddin Şâmî, 120). Fakat kalede bulunan yapılar yıkılarak toprakla bir edildi (Solmaz 59).

Timur'un ölümü ile bölgede otorite boşluğu ortaya çıktı ve bu durumdan faydalanan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri Kars üzerinde hâkimiyet mücadelesine başladılar. Her iki Türk boyunun da konar-göçer halde olmaları nedeniyle ağır hasarlı Kars kalesi tamir ve tahkim edilemedi. 1466'da Karakoyunlu Devleti'nin yıkılması üzerine Kars'a Akkoyunlu Türkmenleri hâkim oldu. Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u almasından sonra yavaş yavaş doğu Karadeniz'e ve doğu Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladı. Akkoyunlu Devleti, Osmanlılarla aralarında bir tampon bölge oluşturmak için Doğu Anadolu'da bulunan diğer kaleleri tahkim ederken Kars kalesi olduğu gibi bırakılmış ve bu sebeple bölge ıssız kalmıştır. XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunluların elinde olan Kars, bu devletin Safeviler tarafından 1501'de yıkılmasıyla birlikte, Avşar Türkmenlerinden olan Sevündük Han Kurçibaşı'nın hâkimiyetine girdi (Gündüz, Kars, 515-518).

3. KARS'IN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

Erzurum Beylerbeyliği Dulkadiroğlu Mehmed Bey, 1537-1539 tarihleri arasında yaptığı seferlerle Gürcülerin elinde bulunan Micinkerd, Zivin, Kağızman, Kars bölgeleri ile Narman ve Oltu'nun güneyini, Tortum'un Kışa deresinin yukarı kısımları ile Yusufeli-Artvin bölgelerini fethetti (Aydın, 274). 25 Mayıs 1537'de Pasin Sancak Beyliğine tayin edilen kardeşi Ali Bey'e de Kars, Kağızman, Narman ve Oltu'nun güneyini şenlendirdiği için 23 Kasım 1538'de kendisine sancak tezkiresi verildi (Aydın 64-65). Bu tarihte Pasin sancağının bir nahiyesi olan Kars ve Kağızman çevresi 1538-39 tarihli Tevcihat ve 1540 tarihli

¹ Genceli Kiragos, Moğolların *Kars Şehrinin Harab Edilmesi* başlığı altında şunları anlatmıştır: "Kars ahali Tatarların Ani'de yaptıklarını gördükleri için, âmâna mazhar oluruz ümidiyle, şehrin anahtarlarını teslimine teşebbüs ettiler. Fakat yağmaya susamış olan bu kâfirler, hiçbir şeyden korkuları olmadığından, alışkanlıklarını bozmadan diğer yerlerde yaptıkları muameleyi bunlara da tatbik ettiler. Buradaki servet ve samanı yağma, şehri tahrip, ahalisinin bir kısmını katl, bir kısmını da esir ettiler. Aşağı tabakadan bıraktıkları ahali de daha sonra Rum Sultanının (Türkiye Selçukluları) askerlerini kılıçtan geçirdi. Böylece ezeli takdir yerini bulmuştu: "Ey arzın sakinleri! Korkudan koşanlar çukura düşecektir. Çukurdan çıkacak olanlar tuzaktan asla kaçamayacaktır. Tuzaktan kurtulani bir yılın sokacaktır." Bedbaht Kars ahalisinin başına da aynı felaket gelmiştir". Genceli Kiragos, *Moğol İstilas (1220-1265)*, Haz. Mahmut Kemal Bey, İstanbul 2018, 63.

Tahrir Defterlerinde Bardız, Verişan ve Döşkaya ile birlikte Pasin sancağının Zivin ve Micingerd nahiyelerine bağlıydı. 1547 yılında ise Kars-Bardız-Döşkaya'nın içinde bulunduğu bölgeler Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı müstakil sancak olarak kayıtlarda yer aldı (Aydın 274).

Osmanlı hâkimiyeti altına alınması ile birlikte Kars kalesi, devletin doğu karakolu olma görevini üstlenmiştir. Kalenin konumunu çok iyi idrak etmiş olan Kanunî Sultan Süleyman, 1548 yılında çıktığı ikinci İran seferi sırasında Pasin Sancakbeyi Dulkadiroğlu Ali Bey, Erzurum Kethüdası (kullar ağası) Osman Bey ve Gürcistan beylerini Kars kalesinin tamiri için görevlendirmiştir. Bunu haber alan Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza ile komutanlarından Gökçe, Kars'a gelerek (Aydın, 103) tamir edilmekte olan kaleyi kuşatma altına almışlardır. Kuşatma sırasında yaşanan çatışmalarda Erzurum Kullar Ağası Osman ile yaklaşık 600 kişi, İsmail Mirza'nın emri ile öldürülmüşler ve Kars kalesi de ağır bir şekilde tahrip edilmiştir (Celalzâde 278; Aydın, 67, 104; Kırzioğlu, *Kafkas Elleri* 189, 321). Bu gelişmeler üzerine Van ele geçirilerek Beylerbeylik yapılmış, böylece İran sınırında Erzurum Beylerbeyliğinin yükü biraz da olsa hafifletilmiştir. 1549'da Oltu'dan ayrı bir sancak olan Bardız'da 1553'e kadar kimin sancak beyi olduğu tespit edilememiştir. 23 Temmuz 1553 tarihli ruus kaydında Bardız Sancakbeyi olarak kaydedilen Kazan Bey, 15 Haziran 1554 tarihli bir belgede de Kars beyi olarak gösterilmiştir. 2 Ekim 1554 tarihli Mühimme kaydına göre ise Kazan Bey'den Bardız ve Döşkaya Beyi olarak söz edilmiştir. Bu dönemde Kars kalesi harabe halde olduğu için Kazan Bey Bardız ya da Döşkaya kalelerinden birisinde oturmuş olmalıdır (Aydın 275, 276). Kazan Bey'in vefatı üzerine Erzurum Beylerbeyinin arzı ile Döşkaya (Kars livası) beyliği 29 Ağustos 1560 tarihinde, Pasin sancağı beyi olan ve Trabzon'da 50.000 akçe zeameti olan Dulkadirli Ali Bey'in oğlu Şah Mehmed'e tevcih olunmuştur (MHM.d. 4-1254b). Şair Nef'i'nin babası olan Şah Mehmed 1571 yılında vefat edinceye kadar bu göreve devam etmiştir (Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, 322).

4. KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN NAHCİVAN SEFERİ VE KARS'A GELMESİ

İran seferi için 28 Ağustos 1553'te Üsküdar'dan yola çıkan Kanuni, Halep'te kışladıktan sonra 29 Haziran 1554'te emrindeki ordu ile Çoban Köprüsü ve Zivin üzerinden Kars'a doğru hareket etti. 6 Temmuz 1554 günü Kars kalesi önlerine geldi. Yol boyunca, Safevi ordusunun yapmış olduğu tahribatı gören padişah (Celalzâde 316), daha önce ele geçirilen bir Safevi askeri ile Şah Tahmasp'a gönderdiği mektupta (Solakzâde 589) ² büyük bir ordu ile Kars'ta olduğunu belirterek kendisini savaşa davet etti. Şayet savaştan kaçarsa tebaasının göreceği muamelenin vebalinin kendisinde olacağını bildirdi. Mektup gönderildikten sonra Kanunî ordusu ile Nahcivan üzerine harekete geçti ve 10 Temmuz 1554'te Şüregel'e geldi. 12 Temmuz'da Şaraphane denilen yere varılınca daha önce Safevi hizmetinde bulunmuş olan Mirza Ali öncü kuvvet olarak gönderilerek ordunun güvenli bir şekilde ilerlemesi sağlandı. 16 Temmuz'da Telkavuk mevkiine gelerek ordugâhını kuran Kanunî burada beş gün kaldı. Bu süre içerisinde bölgede bulunan Safevî kuvvetleri Diyarbakır Beylerbeyine bağlı kuvvetler tarafından etkisiz hale getirildi (Celalzâde 319, 320). 22 Temmuzda Nahcivan ovasına gelen Osmanlı ordusu, Şah Tahmasb ve kuvvetleri bölgeyi terk ettiği için Eleşkirt üzerinden 14 Ağustos 1554'te Çoban köprüsüne geri döndü (Lütfi Paşa 252, 253). Nahcivan ovasında 24 gün bekleyen Kanunî'nin karşısına çıkamayan Şah Tahmasb, Osmanlı ordusunun bölgeden ayrılması üzerine Gürcülerle birlikte Kağızman, Kars, Ardahan, Göle, Peneskird ve Kemhis taraflarına saldırdı (Aydın, 137,138). İran'ın saldırı haberleri üzerine Padişah tarafından Sadrazam Ahmed Paşa Rumeli, Anadolu ve Karaman askerleri ile birlikte Şah'ın üzerine gönderildi. Sadrazamın Gürcistan topraklarına ayak bastığını öğrenen Şah Tahmasb hızla kendi topraklarına geri çekildi (Peçevî I, 230). Safevilerin saldırıları bertaraf edilmek suretiyle Kars ve çevresi de Şah Tahmasb'ın kuvvetlerinin saldırısından korunmuş oldu. 26 Eylül 1554'te Kanunî Sultan Süleyman Erzurum-İlica'da konaklarken Şah Tahmasb'ın barış isteyen mektubunu getiren elçi geldi. Şah Tahmasb, Kanunî'nin ordusu ile beraber Erzurum'da kışlayıp baharda Erdebil ve Tebriz'e yönelik sefer düzenleyeceğinden endişeye kapılmıştı. Fakat padişah 28 Eylül 1554'te Erzurum'dan ayrılarak kışlamak üzere Amasya'ya gitti. İran ile devam eden müzakereler neticesinde 1 Haziran 1555 tarihinde iki devlet arasında Amasya Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Kars, Göle, Zaruşat ve Arpaçay'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğu kabul edildi. (Kılıç 337-349). 1549 ve 1554 yıllarından beri Pasin sancağının bir nahiyesi olan Kağızman ve Sa'd-Çukuru'nun güneyinde yer alan bölgeler Aras ve Arpaçayı takip ederek Kars sancağının İran sınırı ile birleştiği noktaya kadarki alan Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir (Aydın, 79). Osmanlı-İran sınırı bu antlaşma ile uzun süre sükün ve istikrara kavuştu. Fakat anlaşma ile iki ülke arasındaki sınır boylarında kale

² Solakzâde'ye göre Kanuni bu sefer sırasında 4-15 Şaban tarihleri arasında Kars sahrasında kaldı.

yaptırılmaması kararlaştırıldığı için Pasin Sancağının çevresinde bulunan köyler zenginleşip şenlenirken, Kars ovası ıssız bir durumda kalmaya devam etti (Kırzioğlu, Kafkas Elleri, 322).

22 Nisan 1560 tarihinde Kars Beyi Kazan Bey'in arzı ile Kığı sancağı Kenireş nahiyesi çeribaşısı Veli'ye 150 hanelik aşireti ile Döşkaya, Verişan, Kızıl-Gedik, Kuru Döşkaya ve Yedikilise nahiyelerinde bulunan otuz köyü şenlendirmek üzere 10.000 akçelik tımarla Alaybeyliği tevcih olunmuştur (MHM.d. 4-577). 7 Mayıs 1560'ta Erzurum Beylerbeyi mektup gönderip sınırdaki bulunan Kars sancağına bağlı olan ve harabe halde bulunan köylerden bazılarının aşiret sahipleri tarafından şenlendirilip, mamur edildiklerini bu nedenle bu karyelerden vergi alınmadığını burada bulunan nöker, nökerzâde ve talip olan sipahizâdelere tımar verilmesini arz etmiştir. Verilen hükümden bu bölgenin acilen şenlendirilmesi şartıyla fakat sadece tımar mazûllerine ve sipahilere tımar tevcih edilmesi, tımara müstahak olmayan hariçten hiç kimseye tımar verilmemesi emredilmiştir (MHM.d.3-1066). Bir taraftan bölge şenlendirilmeye çalışılırken diğer taraftan tımar sisteminden taviz verilmeyerek bölgede huzur ve asayişin korunmasına özen gayret gösterilmiştir.

Şehzade Bayezid'in 1559'da İran'a iltica etmesi üzerine iki ülke arasında Kars pazarlık konusu olmuştur. Şehzâdeye karşılık yüklü miktarda para ve Kars'ı İran'a vermeyi teklif eden Kanunî, şehzadeyi teslim aldıktan sonra Kars'ı İran'a bırakmaya razı olmamıştır (Turan 157). Bunun üzerine Şah, Gürcü Beylerinden Varaza'yı tahrik ederek Kars ve Ardahan'ı tahrip ettirmiştir (Aydın 277-279). Şah Tahmasb'a, Kars'ın Amasya Antlaşması'ndan önce sancak olarak Osmanlı sınırlarına dâhil olduğu, köy ve mezraları tasarruf eden ahaliye ait evler ve çeşitli binalar yapıldığı bildirilerek, antlaşma ile çizilen sınırların korunması konusunda ikazda bulunulmuştur (Kütükoğlu 78). Bir taraftan Osmanlı-İran sınırında tahrip edilen yerler tekrar şenlendirilmeye çalışılırken diğer taraftan II. Selim döneminde 1562 yılından itibaren İran ile Kars'ın teslimi konusunda görüşmelere devam edilmiştir. Bu görüşmeler sonucunda 1565 yılında Kars ve Kızıl-Gedik nahiyeleri İran'a bırakılmıştır (Aydın 79). Osmanlı-İran arasında sınır ihlallerinin önüne geçmek ve iki ülke arasında sınır güvenliğini sağlamak üzere bazı önlemler alınmıştır. Kars Beyi Mehmed Bey'in Osmanlı-İran sınırından karşılıklı olarak geçişlerin olduğuna dair mektubu üzerine 11 Kasım 1567 tarihinde Erzurum Beylerbeyine gönderilen hüküm ile geçişin yasaklanması ve sınır beylerine bu yasağın tebliğ edilerek yasağa uymayanların cezalandırılması istenmiştir (MHM.d.7-431). Fakat her iki taraftan yapılan sınır ihlallerinin önüne geçilemeyince İran bazı kalelerin yıkılması ile boş kalan Kars ovasında yolcu ve tüccarların saldırıya uğramasını önlemek amacıyla, Osmanlı ve İran sınırında Kızıl-Gedik civarında karşılıklı köyler kurulmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Erzurum Beylerbeyi'ne gönderilen 16 Ağustos 1568 tarihli hüküm ile sınır ihlali yapılmadan birkaç köyün kurulmasına müsaade edilmiştir (MHM.d.7-1933).

Erzurum Beylerbeyliğine bağlı olan Kars sancakbeyliğine 19 Şubat 1574 tarihinde Arapgir sancağı beyi görevlendirilmiştir (MHM.d.25-s.35-h. 676) ³ Mart 1574'te Zeynel Bey'in sancak beyi olarak adı geçmektedir (Aydın 279). 21 Temmuz 1574 tarihli bir hükümden ise Kars Beyi iken vefat eden Ağzıkara Hüseyin Bey'in adamlarına tımar verilmesi buyrulmuştur. Buna göre Ağzıkara Hüseyin Bey bu tarihten önce Kars beyi olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır (MHM.d.25-2032). 21 Kasım 1575 ve 9 Mart 1576 tarihli iki ayrı hükümden (MHM.d.27-241, 819) elçi olarak İstanbul'a gideceği bildirilen Revan Hâkimi Mehmed bin Sultan'a Kars Beyi Üveys Bey'in eşlik etmesi istenmiştir. 1576'a Mehmed Bey'in ve 1578'de Yusuf Bey Kars sancak beyi olarak görev yapmışlardır (Aydın, 277-279). Bu dönemde Kars Kalesi harabe halde olduğu için Kazan Bey, Verişan karyesinde bulunan eskiden kalma bir kalede oturdu. Şah Mehmed ise burayı bırakıp daha müstahkem olan Mıncıgerd kalesine yerleşti. Yerli halkın isteği üzerine Kars Sancakbeyi Yusuf Bey bakımsız olan Verişan Kalesinin tamiri için İstanbul'dan izin istedi ve kalenin vilayet halkıyla birlikte tamiri için Erzurum Beylerbeyliğine 25 Mart 1578 tarihli hüküm gönderildi (MHM.d. 33-s.159, h 635). 1574 tarihli tahrir defterinde Kars sancağı Verişan, Döşkaya ve Kuzey nahiyelerinden oluşuyordu. Daha önce nahiyeler olarak kayıtlı olan Yedikilise, Erkekli ve Çörk nahiyeleri ise Verişan'a bağlı köy olarak kaydedilmiştir (Kırzioğlu, Kafkas-Elleri, 322).

5. LALA MUSTAFA PAŞA'NIN ŞARK SEFERİ VE KARS KALESİNİN YENİDEN İNŞASI

Şah Tahmasb'ın 1574 yılında hastalanması üzerine İran'da iktidar mücadelesi başlamıştı. Şah'ın 14 Mayıs 1576'da ölümü üzerine ülkede taht kavgaları ve karışıklıklar arttı (Gündüz, Tahmasb, 415). Bu gelişmeler Kırım Hanı tarafından İstanbul'a bildirilince, Erzurum Beylerbeyi'nden İran'daki gelişmeler hakkında malumat istendi. Erzurum'dan gelen bilgiler ve Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın İran'ın içinde bulunduğu

³ İlgili hükümden Arapgir Sancakbeyinin ismi kaydedilmemiştir.

durumdan yararlanılması yolundaki görüşleri dikkate alınarak, Sokullu Mehmed Paşa, seferin sakıncaları konusunda padişahı ikna ederek seferden vaz geçirmeye çabasına rağmen, Lala Mustafa Paşa'ya serdarlık verilerek İran ve Kafkasya üzerine sefere gönderildi (Peçevi II, 32; Uzunçarşılı 57, 58). İki ülke sınırında bulunan aşiretlerin Osmanlıları İran'a karşı kıskırtmaları, Şirvan hanının Sünniliği seçtiğini bildirerek Safevilere karşı yardım istemesi, halkı Sünni olan Şirvan ve Dağıstan bölgeleri ile Gürcistan'ın tamamen Osmanlı kontrolü altına alınmak istenmesi bu seferin amaçları arasında yer almıştır. Ayrıca son dönemlerde Rusya'nın bölgede güçlenmesi, Kazan ve Astrahan'ı ele geçirerek Hazar Denizi'nin batı kıyılarına kadar ulaşmış olması endişe verici bir durum olarak görülmüştür (Gündüz, Safeviler, 453).

Serdar olarak görevlendirilen Lala Mustafa Paşa 5 Nisan 1578'de Üsküdar'a geçip, oradan doğuya doğru hareket etmiştir. Lala Mustafa Paşa'nın sefere çıktığı günlerde İran kuvvetleri Kerkük bölgesinden saldırıya geçmiş, Bağdat yakınlarına akın yapıp, yakıp-yıkarak geri çekilmişlerdir. Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'a geldiği sırada Kars sancakbeyi Yusuf Bey, İran'ın öncü kuvvetlerini Çıldır'da yenilgiye uğratmıştır (Kütükoğlu, Lala Mustafa Paşa, 74). Lala Mustafa Paşa Erzurum'da savaşa katılan beylerbeyleri ile yaptığı toplantıda Osmanlı hedeflerini Tiflis, Dağıstan ve Şirvan olarak belirlenmiştir. Tiflis ve Şirvan'ı ele geçiren Serdar, kışlamak üzere Erzurum'a geçti.

Erzurum'da bulunan Lala Mustafa Paşa'ya İstanbul'dan 30 Aralık 1578'de gönderilen hüküm ile İran sınırında müstahkem bir üs oluşturmak amacıyla harabe halde bulunan Kars kalesinin baharda yeniden inşası için şimdiden hazırlık yapılması istenmiştir. Ayrıca yeniçerilerin ihtiyacı olan çuha ve mevacibi için dağıtılmak üzere yirmi yük (iki milyon) akçe gönderilmiştir (MHM.d. 32-477). Böylece bölgede İranlıları durduracak ve düzenlenecek olan seferlerde üs olarak kullanılacak sağlam bir kale inşa edilerek yeni bir eyalet oluşturulması yolunda ilk adım atılmıştır.

15 Ocak 1579'da İran beylerbeyleri ve sancakbeylerine gönderilen mektuplar ile Osmanlı Devleti'ne itaat ettikleri takdirde hâkim oldukları toprakların kendilerine ocaklık olarak verileceği ve kendilerinden sonra kıyamete kadar kendi nesillerinden olanların oralarda hüküm süreceği ifade edilmiştir. Mektubu aldıktan sonra İran ile irtibatı kestiklerine dair cevap gönderirlerse kendilerine dokunulmayacağı ayrıca İran tarafından kendilerine yönelik saldırı halinde Erzurum ve Van Beylerbeylerinin yardımlarına geleceği bildirilmiştir (MHM.d. 32-507; Kırzioğlu, Kafkas Elleri, 320-321).

Lala Mustafa Paşa Kars kalesinin inşası için hazırlık yapılması amacıyla bölgedeki sancak beylerine mektuplar göndermiştir. Ayrıca İstanbul'dan 10 Şubat 1579'da Diyarbakır, Halep ve Rum Beylerbeylerine gönderilen hükümlerle ihtiyaç duyulan çok sayıda ustanın alet, edevatları ve altışar aylık zahireleri gecikmeksizin Lala Mustafa Paşa'nın yanına gönderilmesi istenmiştir (MHM.d. 32-558; 563). 14 Şubat 1579'da Tokat Kadısından 100 nefer ustanın Nevruz'dan sonra Erzurum'da bulunan Serdar Mustafa Paşa'nın yanına gitmek üzere yola çıkarılması, gönderilen ustalar için yeri ve yurdu belli kefiller alınarak Erzurum'a varmayan ustaların kefillerinden hesap sorulması istenmiştir. Tokat kadısına gönderilen hükmün birer sureti gönderilerek Sivas'tan 200, Amasya'dan 15, Merzifon'dan 30, Ankara'dan 100, Trabzon'dan 100, Malatya'dan 50, Elbistan'dan 30, Divriği 10, Erzincan'dan 10, Sinop 50, Samsun 40, Kemah 20, Bayburt 50, Kayseri 100, Niğde 50 nefer usta olmak üzere toplam 1055 usta gönderilmesi emredilmiştir (MHM.d. 32-570). 19 Şubat 1579'da Ankara, Malatya, Elbistan, Kayseri, Niğde, Tokat, Sivas, Amasya, Merzifon, Divriği, Erzincan, Sinop, Samsun, Kemah ve Bayburt kadılarında Kars kalesinin yeniden inşası için gönderilmesi istenilen ustaların isimlerinin deftere kaydedilerek bir suretinin mahallinde kalıp, diğer suretinin imzalı ve mühürlü olarak Dergâh-ı mualla çavuşlarından Mustafa Çavuş'a teslim edilmesi istenmiştir (MHM.d. 32-580).

Kalenin yeniden inşası için hazırlıklar devam ederken Diyarbakır Beylerbeyine 30 Mart 1579 tarihinde gönderilen hükümde Kars bölgesine sancakbeyi olarak tayin edilen Ebubekir'in aşireti ile Diyarbakır bölgesinden bulunan bazı aşiretlerin Kars çevresine yerleşmek üzere gitmesine engel olunmaması istenmiştir. Hükmün birer örneği Van ve Erzurum Beylerbeylerine de gönderilmiştir. Böylece Kars ve çevresinin nüfusunun artırılması ve şenlendirilmesi için çaba gösterilmiştir (MHM.d. 38-77). Aynı tarihte Rum Defter kethüdası, Zülkadriye ve Diyarbakır Beylerbeylerine Kars kalesinin inşası için Serdar Mustafa Paşa'nın talep ettiği usta ve marangozların Kars'a gönderilmesi talimatı verilmiştir (MHM.d. 38-78).

Vezir Mustafa Paşa Kars kalesinin inşası sırasında kaleye su taşımak amacıyla kova, musluk, kırba gibi malzemelerle, inşa alanının korunması için top yuvalağı denilen güller ve fındık denilen tüfek mermisi ihtiyacını karşılamak üzere talepte bulunmuştur. 8 Nisan 1579 tarihli hüküm ile su ihtiyacı için talep ettiği malzemelerin temin edilip gönderildiği bildirilmiştir. Yuvalak ve fındıkların Kığı ve Kâhta madenlerinden

talep edilmesi, ayrıca ihtiyaç duyulması halinde sınır hattından uzak kalelerde bulunan mühimmatın alınıp kullanılması emredilmiştir (MHM.d. 38-117).

Kars kalesinin inşası için hazırlıklar devam ederken Tebriz muhafazası ve İran tarafından gelecek saldırıları önlemek amacıyla Şirvan serdarlığına gönderilen Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından gelen bir haberci, Demirkapı'da bulunan Osman Paşa'nın at ve beygire ihtiyaç duyduğu iletmıştır. Bu durum ile birlikte, Kars kalesinin inşasının önemini arz ederek usta ve ırgat talebini ileten Serdar Lala Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde kalenin inşası için ihtiyaç duyulan usta ve ırgatları devlete bağlılıkları samimi ise Gürcü beyliklerinden Başaçık ve diğerlerinden temin etmesi talimatı verilmiştir. Ayrıca Rumeli'den getirilecek zahirenin uygun olduğu takdirde Batum'dan nakledilmesi istenmiştir (MHM.d. 38-114).

Karaman Beylerbeyliği'nden Kars'a gönderilmek üzere nüzul olarak her yirmi haneden bir ırgat, on bina ustası ve iki demirci istenmiş fakat Akşehir kadısı halktan iki yıl üst üste nüzul alındığı gerekçesi ile bu konudan şikâyetçi olmuştur. Bunun üzerine Karaman kadısına gönderilen 21 Nisan 1579 tarihli hükümle reayadan sadece nüzul bedelinin gönderilmesi istenmiştir (MHM.d. 38-224). Fakat 22 Haziran 1579 tarihinde Karaman vilayetindeki kadılara gönderilen yeni bir emir ile Kars kalesinin tamiri için bölgeden daha önce istenilen nüzul, usta ve marangozların muhafızlar eşliğinde Serdar Lala Mustafa Paşa'ya gönderilmesi emredilmiştir (MHM.d.38-329). Alınan kararlar, beylerbeyleri ve kadılara gönderilen hükümler, Doğu'da İran sınırında Kars kalesinin inşası ve sınırın güvenliğinin sağlanması için Osmanlı Devleti'nin bütün imkânlarını seferber ettiğini göstermektedir.

Serdar Lala Mustafa Paşa'nın, Kars kalesinin tamirinde çalıştırılmak üzere ihtiyaç duyduğu usta ve ırgat Erzurum ve çevresinde görülen veba salgını sebebiyle buralardan temin edilemeyince, usta ve ırgatların Kemah, Erzincan, Ardahan, Göle, Batum, Tortum ve Gürcistan'dan temin edilmesi için 10 Nisan 1579 tarihinde hüküm gönderilmiştir. Ayrıca daha önce Diyarbakır'dan Kars'a gelip yerleşmek isteyen aşiretler ile Diyarbakır'dan gelip Ani sancakbeyi olarak görevlendirilen Mollazâde Ebubekir'in aşiretinin Kars'a gelmesine mani olanlara da engel olunması istenmiştir. Ayrıca gelen aşiretlere Kars ve civarında devamlı kalmak şartıyla sancak ve zeamet tevcih edilmesi buyurulmuştur (MHM.d. 38-115).

Erzurum Beylerbeyliğine tabi olan köylerden Kars kalesinin yapımında sürsat olarak at, su sığırı, araba, saman, nal, mih gibi malzemelerle bal ve yağ gibi gıda maddelerinden oluşan ihtiyaçlarının temin edildiği gibi kalenin inşasında ücreti mukabilinde çalışmak üzere ser-ahur ve ırgat gönderilmiştir. Kalenin yapımında çalışan ırgatlar inşaatın bitmesinden sonra kar yağınca yatacak yerleri olmadığı için Erzurum'a geri gönderilmişlerdir (MHM.d. 39-316). Harabe halindeki kalenin taşlarını temizlemek Kayabaşı ve Dereiçi'nde bulunan açık taş ocaklarından taş çıkartıp yontmak, kireç kuyularını doldurmak inşaat yapımında kullanılmak üzere ağaçları kesip kereste olarak hazırlamak için elli binden fazla insan görev yapmıştır (Kırzioğlu, *Kafkas-Elteri*, 323).

Kendilerine verilen talimat üzerine Karaman, Maraş, Halep, Erzurum, Rum ve Diyarbakır Beylerbeyleri ve Anadolu'da ihtiyat olarak bırakılan Cafer Paşa askerleri ile birlikte Kars'ı şenlendirmek üzere Erzurum'da bulunan Serdar Lala Mustafa Paşa'nın emrine girdiler. Ayrıca Basra'da bulunan Rıdvan Paşa ile Lahsa Beylerbeyliğinden azledilmiş olan İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa'nın kuvvetleri ile çoğunlukla sağ ulufeciler ve Dergâh-ı Mualla yeniçerilerinden on bin neferden oluşan kuvvetler de 1579 yılı Temmuz ayı başlarında Erzurum'a geldiler (*Nusretnâme*, 249; Kütükoğlu, 76). Burada iken Sultan III. Murad'ın hocası Hoca Saadeddin Efendi tarafından kaleme alınan padişahın fermanı Lala Mustafa Paşa tarafından okunarak askere din düşmanları ile yüz aklı ile mücadele etmesi, bütün isteklerinin makbul ve her emellerinin mahsul bilip ona göre mücadele etmeleri telkin edilerek, kendilerine her türlü desteğin verileceği ifade edilmiştir. Padişah *ma'îşetinize muzâyaka virmek endişesinden nefsi-nefsim ile teveccüh muktazâ-yı vakt görülmeye cihetdendir* diyerek kendisinin askerinin zahire sıkıntısına sebep olmamak için bizzat sefere katılmadığını izah etmiştir (*Nusretnâme*, 249-252; *Künhü'l-Ahbâr*, 328-331). Lala Mustafa Paşa ve emrindeki kuvvetler 26 Temmuz 1579'da Kars'a geldikten sonra (*Zafernâme*, 46a-b)⁴ padişahın 1 Ağustos 1579 tarihli hükmü serdara gönderilmiştir. Bu hükümde emrine verilen beylerbeyleri, sancakbeyleri, aşiret sahipleri, yeniçeri, bölük halkı ve diğer kapıkullarından Kars kalesinin inşası için gayret gösterilmesi istenmiştir. Hükmün divan kurulup bütün beylerbeyi ve sancak beylerine duyurulması, kalenin inşasında her kim ne hizmet etmişse kendisine bildirilmesi ve her birinin hizmetlerine göre taltif edileceği, dirlik ümidi

⁴ Rahimî-zâde İbrahim Harimî Çavuş'a ait *Zafernâme*'de Lala Mustafa Paşa'nın Kars'ın tamiri için 1 Cemaziyevvel 987 [26 Haziran 1579]'da Kars'a geldiği, 18 Cemaziyevvel 987 [13 Temmuz 1579]'da kalenin surlarının tamam olmuş, 1 Recep 987 [24 Ağustos 1579]'da iç kalenin kapısı asılıp kalenin inşaat tamamlanmıştır.

ile oraya gelenlerden hizmette bulunanlara uygun gördüğü üzere dirlikler tahsis edileceği bildirmiştir (MHM.d. 38-352). Kale inşası devam ederken padişah, kalenin yapımı ve bölgedeki gelişmeler hakkında serdardan bilgi talep ederek gelişmeleri yakından takip etmiştir (MHM.d. 38-374).

Serdar Lala Mustafa Paşa, Kars'a geldikten sonra keşif yapıp tamir edilecek olan kalenin yedi burcunun yapımını hizmetinde bulunan beylerbeyleri arasında taksim etmiştir. Güneyde bulunan dördüncü burç ile yanında yer alan üç kule, sur, hisar, köprü ve bir demir kapının yapımını kendi kethüda ve kullarına vermiştir. Askeri teşvik için de bizzat kendisi sırtıyla 3-5 defa taş ve toprak getirmiştir (*Zafernâme*, 44b-45a). Birinci burç Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'ya, ikinci burç Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya, üçüncü burç Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya, beşinci burç Diyarbakır Beylerbeyi Behram Paşa'ya, altıncı burç Rum Beylerbeyi Mahmud Paşa'ya ve yedinci burç ile iç kalenin yapımı Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa'ya verilmiştir (*Künhü'l-Ahbâr*, 333). İç kalede bulunan surların yapımı için Anadolu Beylerbeyliği'ne tabi olan Bursa, Manisa, Aydın, Karahisar-ı Sahip, Eskişehir, Karesi, Bolu, Menteşe sancakbeyleri görevlendirilmiştir (*Zafernâme*, 45a-45b). Kapıların tamir edilmesi için kapıkulları görevlendirilmiştir. Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa ile Rıdvan Paşa ve kardeşi Diyarbakır Beylerbeyi Behram Paşa gayretleri ile göz doldurmuşlardır. Gelibolulu Mustafa Âlî, Rıdvan ve Behram Paşa ile ilgili şu beyitleri kaleme almıştır (*Nusretnâme*, 259, 260; *Künhü'l-Ahbâr*, 333).

Dü birâder yâhûd dü peyker idi
Ol iki âfitâb melek-i hüner

Ferakdân idi evc-i rif'atde

Birbirine göründiler hem-ser

Savunma açısından en elverişli durumda olan Karadağ'ın en yüksek noktasında dikdörtgen planlı olarak, sarp kayalıklar üzerine yer alan İç Kale'de, Lala Mustafa Paşa adına inşa edilen kubbeli ve minareli bir cami (*Nusretnâme*, 260), XIII. yüzyılda Kars'ı savunurken şehit düştüğüne inanılan evliyalardan Celal Baba Türbesi, askeri koğuşlar, cephanelik, sarnıç, kale dizdarına ait evler bulunuyordu. İç kalenin biri güneye, diğeri kuzeye açılan iki kapısı vardır.

Dış kalede bulunan Beylerbeyi Sarayı Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa tarafından (*Nusretnâme* 260; *Künhü'l-Ahbâr* 333) çevreye hâkim bir konumda, doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yapı malzemesi olarak köşelerinde siyah bazalt ve aralarda moloz taş kullanılan sarayın güney cephesinde dört sütunlu eyvanlı ve üzeri çadır kubbeli ana giriş kapısı yer almaktadır. Sarayın batısında iç kaleye çıkan yol üzerinde ayrı bir girişi vardır. İç mekânı büyük pencereleri sayesinde aydınlık olan saray, 1878 yılına kadar yönetim merkezi olarak kullanılmıştır (Gündoğdu 218, 219). Zaman içinde bakımı yapılmadığı için oturulamaz hale gelen Beylerbeyi Sarayı tamir ettirildikten sonra Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında yeterli koğuş olmadığı için geçici olarak askerlere tahsis edilmiştir (Kızılkaya 26, 27) ⁵.

Beylerbeyi Sarayının güney doğusunda yapımı tamamlanan kubbeli ve tek şerefeli Sultan III. Murad camisinde (*Cami'i Padişah-ı Cihan*) (TTD. 175;113a), 21 Ağustos 1579 tarihinde Cuma namazı kılınmıştır (*Zafernâme*, 46b) ⁶. Güzel sesli müezzinlerin okuduğu salâlar ve ezanlar Kars kalesinin bedenlerinde yankılanmıştır. Kale halkı ve kalenin inşasında görev yapan askerler oldukça duygusal anlar yaşamıştır. Bu duruma şahit olan Mustafa Âlî şu beyitlerle duygularını dile getirmiştir;

Gözyaşı oldı çâk şu denlü revân
Olmasa sûr-ı kal'a âbâdân

Tutamazdı yolın nişib ü firâz
Olurdu Revân'a denlü revân

Gark idüb belki İsfehâmı temâm
Sürmesinden komazdı nâm-ı nişân (*Künhü'l-Ahbâr*, 335).

⁵ Sadece dört duvarı kalan saray, *Kars Vadisi Projesi* kapsamında 2021 yılında aslına uygun olarak yeniden inşa ettirilmiştir.

⁶ *Zafernâme*'de Caminin 23 Temmuz 1579'da tamamlandığı kaydedilmiştir. Sultan Murad camisinin yerine 1643 yılında Dilaver Paşa tarafından günümüzdeki Ulu Cami inşa ettirilmiştir. Camiye ait bir kitabeden depremde zarar gördüğü ve 1773 yılında Hacı İbrahim tarafından onarıldığı anlaşılmaktadır. 1918 yılında Ermeni-Taşnak komitacıları yakılan cami, 1997 yılında başlayan onarım çalışmalarının tamamlanması ile 2002 yılında yeniden ibadete açılmıştır (Gündoğdu, 213)

Dış Kalede bundan başka Behram Paşa, Mahmud Paşa ve Yeniçeri Ağası İbrahim Kethüda tarafından birer cami daha yaptırılmıştır. Bir mektep baştanbaşa tamir edilmiş, yeniçeriler için kışlalar, halk için evler, Kars çayı üzerinde iki taş köprü, üç demir kapı, çayın kenarına bir hamam inşa edilmiştir. Askerin su ihtiyacının karşılanması için gizli bir kapı açılmış, kaleye hisar erleri ve dizdar yerleştirilmiştir (*Nusretname* 260; *Zafername* 46a).

İç kaleyi doğu ve batıdan kuşatan iki kol halinde Kars çayına kadar uzanan alanda yer alan dış kale, 3.500 metre uzunluğunda ve üzerinde yedi burcun yer aldığı büyük surlarla çevrili idi. Kalenin doğusunda ve güneyinde diğerlerine göre daha alçak inşa edilmiş olan surların önünde savunma hendeği bulunuyordu. Dış kalenin güney ve güneydoğuya bakan surları iç içe çift sıra inşa edilmişti. Surların içinde yapılan kuleler ve muhafız koğuşlarının bazıları iki, bazıları üç-dört katlıydı. Kalenin birisi batı yönünde Taş Köprüye çıkan ve Erzurum yoluna açılan, diğerleri güney ve güneydoğuda yer alan üç kapısı bulunuyordu. Kalenin yeniden inşa edilmesinden sonra dış kalede bulunan kilise camiye çevrildi. Kale surlarının dışında üç gözetleme kulesi inşa edildi. Kalenin yakınında bulunan beş katlı ve tek burçtan oluşan kulenin ayakları arasında bulunan kemerin altından Kars çayının suyu bir kanal vasıtası ile kaleye akıtılmaya başlandı. Suyun kale içinden akıtıldığı gün serdar Lala Mustafa Paşa, bütün beylerbeyleri ve sancakbeylerine otağında ziyafet verdi. Mustafa Âlî kale içine su getirilmesi ile ilgili şu dizeleri kaleme almıştır (*Nusretname*, s.264).;

Kal'anın lâzimesi âb-ı rû indi hemân

Gözcüler kulesinin nef-i dâhî bî-pâyân

Kal'a-i Kars'ı hemân mâ'îni de anlar yaptı

Müstehak her ne kadir eyleseler istihsân

İkinci gözetleme kulesi beş büyük burç üzerinde Kars çayının karşı yakasında yer alıyordu. Kalenin güney doğusunda yine beş burç üzerinde yükselen üçüncü bir gözetleme kulesi inşa edilmiştir. Bu gözetleme kuleleri ile Kars düzü kontrol altında tutularak kaleye yönelik saldırılardan erken haberdar olunması hedeflenmişti. Kulelerin içinde çok sayıda askerin barınabileceği koğuşlar yer almaktaydı. Kalenin güneye bakan bölümünde yer alan kanallar üzerinde kaleden çıkmak için kullanılan açılır-kapanır bir köprü bulunmaktaydı.

5.1 Hasan Harakanî Hazretlerinin Kabrinin Bulunması ve Türbe İnşa Edilmesi

Kalenin tamirinin bitmesine yakın bölük halkından sâlih bir asker rüyasında nurlu bir pir görür. Pir kendisine; “*Bana Ebul Hasan Harrakânî dirler. Merkadüm bu mahaldedür ve alâmeti ayağum uçında bir çâh vardır*” der. Asker uyanınca durumu serdara bildirir ve kendisine tarif edilen yerde günümüzdeki Hasan Harakanî Hazretlerinin kabri bulunur ve üzerine bir güzel türbe yapılır (*Nusretname* 260, 261; TKG. KK TTd. 103 (111/175); 30b). Türbenin inşası ile Kars'a pek çok ziyaretçi gelmeye başlar. Bu durum şehrin ekonomisine de olumlu yansımıştır (*Nusretname* 261).

Kalenin yapımı 1579 yılı sonbaharında tamamlanarak, Osmanlı-İran sınırında Kafkasya'da ilerleyen Osmanlı kuvvetleri için önemli bir askerî üs haline getirilmiştir. Kars kalesinde konuşlandırılan Osmanlı kuvvetleri sayesinde Tiflis kalesine yönelik Safevi saldırıları bertaraf edildi ve bu bölge Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam etti (*Nusretname* 221b-224a). Mevlânâ Vaiz Valihi Efendi; “Yapıldı Kars revnak buldı İslâm” mısrası ile Kars kalesinin inşası ile İslâm'ın bölgede tekrar güçlendiğini ifade etmiştir (*Nusretname*, 263). Aynı zamanda yeni idari, dini, askeri yapıların inşa edilmesinden sonra Kars artık canlı bir şehir görünümüne kavuştu. Kars kalesinin Lala Mustafa Paşa tarafından tamir ettirilmesi Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nusretname* isimli eseri ile Seyyid Lokman'ın *Şehinşehnâme*'sinde yer alan minyatürlerde canlı bir şekilde tasvir edilmiştir (Bak: Ek. I, II). Orduda bulunan Tîgî mahlaslı şair de şu beyitleriyle tarih düşürmüştür (*Nusretname* 262).

İşidüp hâlk-ı âlem Tigîyâ tarihini anun

Dediler eyledi âbâd Kars'ı Mustafa Paşa sene 987.

5.2. Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması

Kars kalesinde inşa ve tamirat faaliyetleri devam ettiği sırada çevrede bulunan Ani, Keçivan, Meğazberd ve Kağızman kaleleri de elden geçirilerek eksikleri tamamlandı. Kars'taki görevini tamamladıktan sonra 22 Ekim 1579'da Erzurum'a dönen Lala Mustafa Paşa 27 Ekim 1579'da saraydaki en büyük hamisi Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın ⁷ öldürüldüğü haberini aldı. Sokollu'nun ölümü üzerine saraydaki rakiplerinin aleyhindeki çalışmaları sonucunda Mustafa Paşa serdarlık görevinden azledildi. 7 Ocak 1580'de İstanbul'a dönmesine dair emri alınca yerini serdar kaymakamı olarak tayin edilen Hüsrev Paşa'ya bırakıp Erzurum'dan ayrıldı. Şark seferi serdarı olarak Koca Sinan Paşa tayin edildi (*Nusretnâme* 312). Tiflis'e ulaşan Koca Sinan Paşa bölgede bazı düzenlemeler yaptıktan ve gerekli güvenlik önlemlerini aldıktan sonra Kars'a geçti. Sadrazam Şemsi Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine sadaret mührü 15 Temmuz 1580'de kapıcılar kethüdası Yemişçi Hasan Ağa tarafından Koca Sinan Paşa'ya getirildi (Kütükoğlu 111). Sinan Paşa kuvvetlerinin dönüş yolunda Kars civarında Osmanlı ordusunun öncü birlikleri bölgedeki İran-Gürcü ortak kuvvetlerinin saldırısına uğradı ve yedi bin civarında kayıp verdi, fakat serdarın arkadan yetişmesiyle kuvvetlerin tamamının imha edilmesinin önüne geçilmiş oldu (Nadernejat 159). Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz üzerine sefere çıkma hazırlıkları yaptığını haber alan İran barış teklifi ile bir elçilik heyeti gönderdi. Muhtemelen İran kuvvetlerinin Osmanlı kuvvetlerini Kars yakınlarında yenilgiye uğratmış olmanın verdiği cesaretle Şah, barışı Osmanlı kuvvetlerinin Tiflis ve Kars'tan çekilme şartına bağladı. Serdar bunu öğrenince, böyle bir antlaşmayı kabul etme yetkisini kendisinde görmeyerek gelen elçiyi İstanbul'a göndermeye karar verdi. Kendisi de Kars üzerinde İran'ın bu baskısını daha iyi fark ederek Kars'ın müstakil bir beylerbeylik haline getirilmesine karar verip Hüsrev Paşa'nın damadı olan Silistre Sancakbeyi Hızır Bey'i Kars Beylerbeyliğine tayin etti. Kış mevsiminin yaklaşması üzerine Kars'tan kalkarak Erzurum'a geldi. Serdar kışı burada geçirdikten sonra bölgenin korunmasına yönelik tedbirler olarak 26 Temmuz 1581'de İstanbul'a döndü (Kütükoğlu, 112-115).

1580 yılında yapılan tahirir kayıtlarına göre Kars sancağına bağlı Nefs-i Kars, Verişan, Döşkaya, Aridos, Kuru Döşkaya ve Berdik olmak üzere altı nahiye bulunmaktaydı. Kars merkezde ise sur içinde cami ve mescid isimleri ile anılan Câmî-i Kebir, Câmî-i Sagir, Cami-i Mahmud Paşa, Cami-i Behram Paşa, Câmî-i İbrahim Kethüda, Mescid-i Musa Miralay, Mescid-i İsmail ez-Zaim, Mescid-i Molla Mehmed, Mescid-i Karabey ve Mescid-i Cafer olmak üzere on mahalle vardı (TTD, 175-29b-30a).

Kars'ın yeniden inşa edilmesinden hemen sonra yeniçeriler tarafından kurulan İbrahim Ağa Vakfı ile şehir ve çevresinin şenlendirilmesine çalışılmıştır. İbrahim Ağa Vakfı, Kars ve çevresinde farklı zamanlarda kurulmuş olan yaklaşık on beş vakfın en eskisidir. Vakfın en önemli hayratı yine yeniçeriler tarafından yaptırılmış olan camidir. Vakfın akarları olarak elli iki oda, biri fırın, biri bozahane olmak üzere toplam beş dükkân, beş dolaplı değirmen, altı ahır, helâlâr ve mezbâhâne yine yeniçeriler tarafından yaptırılmış ve vakfa gelir getirmeleri gayesiyle kiraya verilmiştir. Vakfiyesine göre vakfın hizmet edebilmesi için hatip, vâiz, imam, iki müezzin, iki aşrhan, Yasinhân, Ammehân kâtip, muarraf, kayyum görevlendirilmiştir. Caminin aynı zamanda sıbyan mektebi olarak hizmet verdiği görevliler arasında muallim ve halifenin olmasından anlaşılmaktadır. Böylece Kars'ta Osmanlılar tarafından verilen ilk eğitim faaliyeti de başlamış olmalıdır (Kılıç 182,183).

Kars Kalesi ve çevresinde bulunan Kağızman, Keçivan, Ani, Mağazberd kalelerinin yeniden inşa edilmesinden sonra savaşlar dolayısıyla terk edilmiş olan bölgede iskân politikası uygulanarak ıssızlıktan kurtarılmaya çalışılmıştır. Diyarbakır bölgesinde Dicle boyunda yaşayan Zılanlı, Milanlı, Kaskanlı, Celâlî, Camadanlı sünnî aşiretlerin bölgeye yerleştirilmesi sağlanmıştır (Kırzıoğlu, *Kafkas-Elleri* 438).

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ:

İran'da Safevî Hanedanının kurulması ile birlikte Sünnî Osmanlı Devleti ile Siî İran yönetimi arasında İslâm Dünyasının liderliği konusunda rekabet ortaya çıkmaya başlamıştı. 1510 yılında çıkan Şah kulu isyanı iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların ilk somut göstergesi olarak kendini gösterdi. Şah İsmail'in uyguladığı siyasete karşı Yavuz Sultan Selim sert karşılık verdi ve 1514 yılında Çaldıran Savaşında Safevîler ağır bir yenilgiye uğratıldı. İki ülke arasındaki mücadeleler Kanunî Sultan Süleyman ile 10 yaşında tahta geçen Şah Tahmasb döneminde de devam etti. Kanunî Sultan Süleyman 1548 yılında yaptığı Tebriz seferi sırasında iki ülke arasında sık sık saldırılara maruz kalan Kars kalesini tamir ettirerek buraya beş bin süvari yerleştirilmesini istedi (Nadernejat 143). Fakat Şah Tahmasb tarafından verilen talimatla

⁷ Sokollu Mehmed Paşa 12 Ekim 1579'da bir suikast sonucu öldürülünce yerine Şemsi Ahmed Paşa sadrazam olmuştur.

İsmail Mirza kale hisarlarını tahrip ederek kalenin kullanılmasını engelledi. 1555 Amasya Antlaşması ile barış sağlanmış olmasına rağmen, Şehzade Bayezid meselesi sebebiyle Kars kalesi iki ülke arasında yeniden anlaşmazlık konusu oldu. Başlangıçta şehzadeye karşılık Kars'ı İran'a bırakmayı kabul eden Kanunî, stratejik öneminden dolayı şehzadeyi teslim aldıktan sonra Kars'ı teslim etmeye yanaşmadı. Sultan III. Murad döneminde İran'da yaşanan taht değişikliği ve başlayan karışıklıklardan yararlanmak amacıyla gerçekleştirilen Şark Seferi sırasında Serdar Lala Mustafa Paşa ve emrindeki beylerbeyleri, sancakbeyleri, yeniçeriler tarafından devletin bütün imkânları seferber edilerek Kars kalesi kısa sürede yeniden inşa edilerek Osmanlı-İran sınırında müstahkem bir askerî üs haline getirildi. Kalenin inşası İran tarafından hoş karşılanmasa da engel olunamadı. Kars kalesinin tahkim edilerek güçlendirilmesi Gürcü Beylerinin de Osmanlı Devleti'ne karşı yakınlaşmalarını sağladı. Bu durum İran açısından memnuniyet verici değildi. (Nadernejat 158). Kars kalesinin inşa edilmesinden sonra bölgede idarî yapılanma da yeniden düzenlendi. Daha önce Erzurum'a bağlı sancak merkezi olan Kars, beylerbeylik haline getirildi. Bu dönemden sonra da İran'ın Kars ile ilgili istek ve talepleri devam etti. Fakat Osmanlı Devleti Kars'ı elde tutabilmek için bir taraftan askeri tedbirler alırken diğer taraftan şehri canlandırmak için yeni yapılar inşa edip, vakıfları teşvik etmiş ve bölgeye yönelik iskân siyasetine ağırlık vermiştir. Kars kalesi 1590 Ferhat Paşa-İstanbul Antlaşması'na varan savaşlar esnasında da önemli bir askerî üs olarak hizmet vermiştir. Bu antlaşma ile Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ şehirleriyle, Gürcistan, Luristan, Nihavend bölgeleri tamamen Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Osmanlı Devleti doğuda en geniş sınırlarına ulaşarak İran'a üstünlüğünü kabul ettirmiş ve 1603 yılına kadar bölgede barış sağlanmıştır (Kütükoğlu 191-196).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA: A.{DVNSMHM.d.3.1066.

BOA: A.{DVNSMHM.d. 4-577; 1254b.

BOA: A.{DVNSMHM.d.7-431; 1933.

BOA: A.{DVNSMHM.d. 25-676; 2032.

BOA: A.{DVNSMHM.d. 27-241; 819

BOA: A.{DVNSMHM.d.32-477;507;558; 563; 570; 580.

BOA: A.{DVNSMHM.d. 33-635.

BOA: A.{DVNSMHM.d. 38-77; 78; 114; 115; 117; 194; 224; 329; 352; 374.

BOA: A.{DVNSMHM.d. 39-316.

BOA: TADB. TTD, 175- 29b; 30a; 30b.[TKG. KK TTD. 103 (111/175)]

Basılı Eserler

Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, 1998.

Ayman, İsmail. "Urartu Krallığının Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

Brosset, Marie Felicite. *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, 2003.

Celalzâde Mustafa Çelebi. *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Haz. Ayhan Yılmaz, Kariyer Yayınları, 2011.

Cengiz, Ercan, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Ceylan, Alpaslan, Akın Bingöl, Mustafa Karageçi, *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.

Ersan, Mehmet. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, 2007.

Evliya Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, IX. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar vd. Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.

Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri II. Haz. Faris Çerçi, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000.

Gelibolulu Mustafa Âli. *Nusretname*, H. Mustafa Eravcı, TTK Yayınları, 2014.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, Haz. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınları, 2018.

Grousset, Rene, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, 2006.

Gündoğdu Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, (195-228), Haz. Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Gündüz, Tufan. "Kars", *İslâm Ansiklopedisi*, 24. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 515-518.

Gündüz, Tufan. "Tahmasb", *İslâm Ansiklopedisi*, 39. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 413-415.

Gündüz, Tufan. "Safeviler", *İslâm Ansiklopedisi*, 35. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 451-457.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I. Cilt, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Kılıç, Remzi. *Kanunî Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.

Kılıç, Ümit, "Osmanlı Devri Kars Vakıfları", (181-190), Kafkas Üniversitesi, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, 2009.

Kırzioğlu, M. Fahreddin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, 1953.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, TTK Yayınları, 1988.

Kızılkaya, Oktay, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, 2011.

Kocaman, Sinan "Kars ilinin İdari Coğrafya Analizi" *JASSS, (The Journal of Acedemic Social Science Studies)*, 29 (271-292), 2014.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.

Lütfi Paşa, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kayhan Atik, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.

Mustafa Sâfi, *Zübdetü't-Tevârih, I*, Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar. TTK Yayınları, 2003.

Nader Nadernejat, *16. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502-1590, 1620)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1986.

Naskali Esko, "Sâsânîler", *İslâm Ansiklopedisi*, 36. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (174-176).

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Haz. Necati Lugal, 1949.

Özmenli Mehmed. "V-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler" *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17. Cilt, S. 3, 2008, (323-332).

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi I, II*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Piyadeoğlu, Cihan "Selçuklular Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, C. 23, S. 2, (117-143), 2013.

Solazkâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solazkâde Tarihi*, Sad. Vahid Çabuk, Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

Solmaz Gürsoy, *Bardız'dan Kars'a*, Olipso Yayınları, 2019.

Sungur Çetin, *Rahimî-zâde İbrahim Harimî Çavuş'un Zafernâme-i Sultan Murad Han Adlı Eserinin Transkripsiyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 1998.

Şengeliya, N.N. "II-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXII, S. 2, Aralık 2007; (227-240), Çev. Mehmet Mürselov.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi III/I*, TTK, 1983.

Turan, Şerafettin *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, TTK, 1961.

Ural, Selçuk vd. *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011.

EKLER

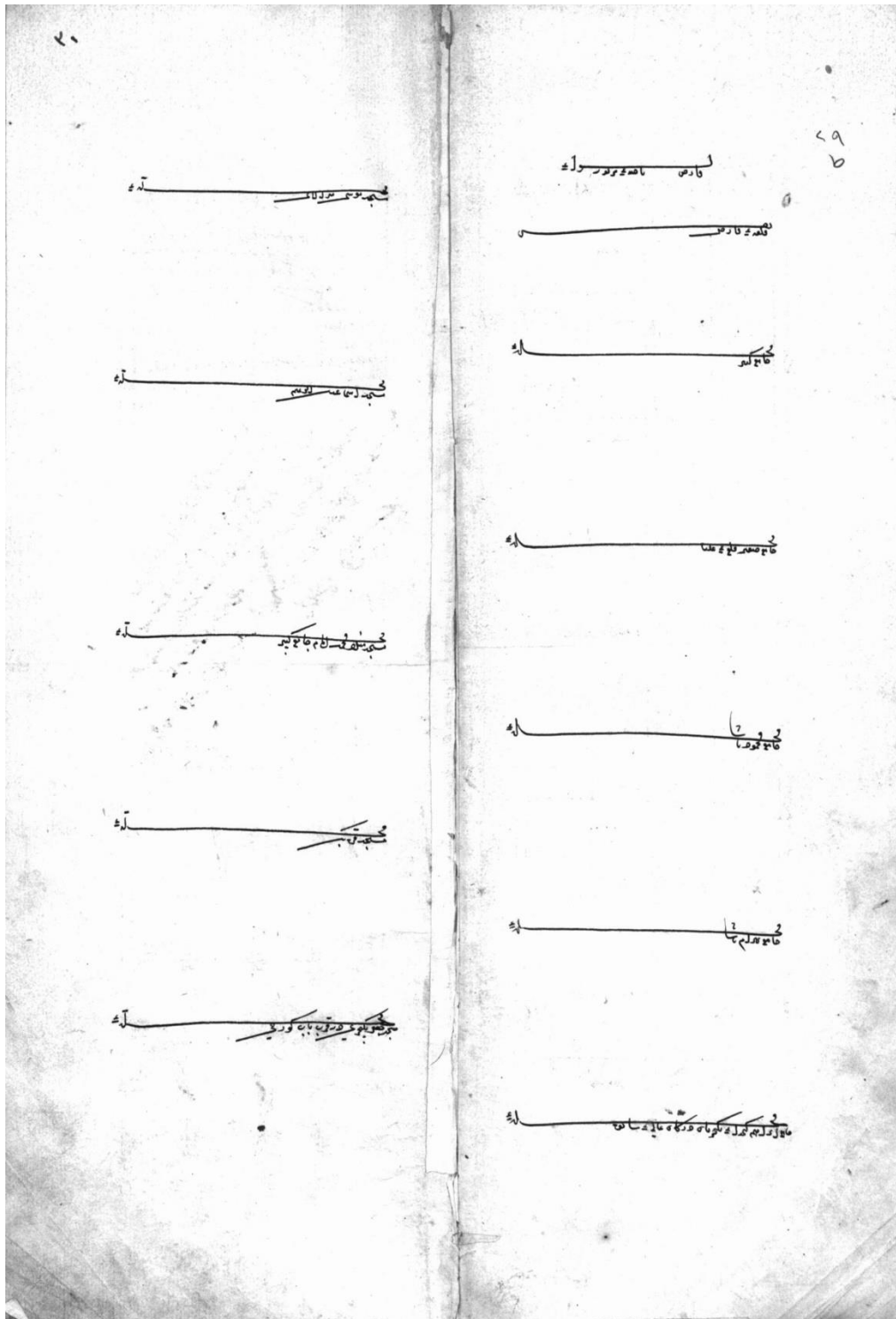
Ek:1-Nusretname, Topkapı Sarayı, H.1365, 228.

Ek:2-Seyyid Lokman, Şehnâme, Topkapı Sarayı, F 1404, 126.

Ek.3: Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nusretnâme*, Londra, British Muzeum H.1365, 199a.

Ek-4. TTD, 175;29b-30a. Kars Mahalleleri.